

OG'ZAKI NUTQNI RIVOJLANTIRISHDA ADABIY TILNING O'RNI

Sayfullayeva Marjona Zafar qizi

ToshDO'TA universiteti

ona tili va adabiyot ta'limi

fakulteti 3-bosqich talabasi

sayfullayevamarjona01@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiy til va og'zaki nutq madaniyatining o'zaro aloqasi, orfoepiya me'yorlarining ahamiyati yoritilgan. Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi o'rni, adabiy tilning shakllanish jarayoni va u orqali fikrni aniq hamda ifodali yetkazish zarurati tahlil etiladi. Xususan, o'zbek shevalaridagi fonetik farqlar og'zaki nutqqa qanday ta'sir qilishi ko'rsatilgan, adabiy talaffuz me'yorlari asosida bir qator tavsiyalar keltirilgan. Maqolada nutq madaniyatini rivojlantirishda yagona til me'yorini saqlash dolzarb vazifa ekani ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: adabiy til, og'zaki nutq, orfoepiya, talaffuz me'yorlari, fonetik farqlar, shevalar, nutq madaniyati, o'zbek tili, yozma nutq, til madaniyati.

Annotation: This article discusses the relationship between literary language and spoken speech culture, emphasizing the importance of orthoepy norms. It analyzes the role of language as a social phenomenon, the formation of the literary language, and the necessity of expressing thoughts clearly and effectively through it. In particular, it highlights how phonetic differences in Uzbek dialects influence spoken speech and provides several recommendations based on standard pronunciation norms. The article concludes that adhering to orthoepy rules is essential for improving speech culture and establishing a unified language standard.

Keywords: literary language, spoken speech, orthoepy, pronunciation norms, phonetic differences, dialects, speech culture, Uzbek language, written speech, language culture.

Til – kishilarga fikrlashuv, fikrlash quroli bo'lib xizmat qiladigan noyob ijtimoiy hodisa. Har bir til uning sohibi bo'lmish jamoaning bebaho mulki bo'lib, o'zi mansub jamoaning nomi bilan ataladi: o'zbek jamoasiga xizmat qiluvchi tilga o'zbek tili deyiladi. O'zbeklar o'z tilidan ko'p asrlar davomida foydalanib keladi. Dastlab og'zaki muloqotni ta'minlagan o'zbek tili keyinchalik yozma shaklda ham namoyon bo'lgan. Yozma nutqda til hodisalaridan foydalanishning ma'lum me'yorlarini ishlab chiqish zaruriyati paydo bo'lgan. Til hodisalaridan ma'lum me'yor asosida foydalanish adabiy o'zbek tilining shakllanishiga olib kelgan.

Bugungi globallashuv davrida til madaniyatining yuksalishi, yosh avlodning to'g'ri va ravon nutq so'zlay olish qobiliyatini shakllantirish dolzarb masalalardan

biridir. Og‘zaki nutq insonning muloqotga kirishish vositasi bo‘lib, uning mazmunan boy, grammatik jihatdan to‘g‘ri va ifodali bo‘lishida adabiy til muhim o‘rin tutadi. Chunki hozirgi o‘zbek adabiy tili o‘zbek milliy tilining oliy formasi – ishlov berilgan, me‘yorlashtirilgan, millat vakillarining barchasi uchun umumiy bo‘lgan barqaror shaklidir. Demak, u milliy tilga zid qo‘yilmaydi, undan boshqa tizim ham emas, balki shu milliy tilning yuqoriroq bosqichi tartibga solingan bosh ko‘rinishi, xolos.¹ U o‘zida fonetik, leksik, grammatik va uslubiy jihatdan mukammallikni mujassamlashtirgan bo‘lib, og‘zaki nutq madaniyatining asosini tashkil etadi.

Adabiy til orqali bolalar va o‘smirlar fikrni izchil, mantiqan asoslangan va tushunarli ifodalashni o‘rganadilar. Ayniqsa, dars jarayonlarida o‘qituvchining adabiy tilda to‘g‘ri va ravon nutq so‘zlashi, matnlar ustida ishlash va badiiy asarlarni o‘rganish orqali o‘quvchilar nutqi boyib boradi.²

Adabiy talaffuz qoidalari to‘plamiga orfoepiya deyiladi (yunoncha epos – “nutq”). Tilshunoslikning adabiy talaffuz me‘yorlarini belgilaydigan bo‘limi ham orfoepiya deb yuritiladi.

Adabiy nutqning mavqei mustahkamlanib, ish doirasi kengayib bormoqda. Bu jarayon adabiy nutqning yozma va og‘zaki ko‘rinishlarida turlicha sodir bo‘ladi. Adabiy nutqning yozma ko‘rinishida yozish me‘yorlari mumkin qadar aniq qoidalashtirildi, rasmiy qaror bilan joriy etildi; bu qoidalarga qat’iy amal qilish lozim.

Adabiy nutqning og‘zaki ko‘rinishida ahvol boshqacha: og‘zaki nutqni yozma nutq darajasida tejab-tergab bo‘lmaydi. Buning ustiga adabiy talaffuz qoidalarining o‘zi ham aniq belgilab chiqilmagan. Og‘zaki nutqqa xos hodisalarni adabiy yoki noadabiy deb baholashda shaxsiy yondashish ham kuchli. O‘zbek tilining ko‘p dialektli (shevali) ekani yana qo‘shimcha qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.

O‘zbek tili dialektlari (shevalari) o‘z tovushlar tizimi bilan, ayniqsa ovoz tovushlar tizimi bilan o‘zaro sezilarli farq qiladi, shu sababli ayni bir leksemaning talaffuzida turlicha voqe bo‘ladi. Masalan, ko‘pgina bir bo‘g‘inli leksemalar tarkibidagi ovoz tovush olti ovoz tovushli shevada boshqacha, to‘qqiz ovoz tovushli shevada boshqacha talaffuz qilinadi. Birinchi tur shevada to‘r (“poygakning teskarisi bo‘lgan o‘rin”) leksemasi bilan to‘r (“baliq, qush ovlashda ishlatiladigan to‘qima asbob”) leksemasi bir xil talaffuz qilinsa, ikkinchi tur shevada bu leksemalar tör va tor shaklida farqli aytiladi. Adabiy talaffuzda shu shevalardan biridagi holat asosga olinadi. Hozirgi adabiy o‘zbek tilida ö va o tovushlari o‘rniga yagona o (o‘) tovushi aytiladi, demak, to‘qqiz ovoz tovushli shevaga emas, olti ovoz tovushli shevalarga asoslaniladi.

O‘zbek tili shevalari orasidagi fonetik farqlar juda rang-barang bo‘lib, bularning barchasini sanash va adabiy talaffuz nuqtayi nazaridan baholab chiqish qiyin. Bu yerda bir necha farqni keltirish bilan kifoyalanish mumkin: ba’zi shevalarda leksema

¹ Jamolxonov H. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. — Toshkent, 2005.

² <https://n.ziyouz.com>

boshlanishida y tovushi aytilsa, ba'zi shevalarda j aytiladi: yur – jur kabi; leksemalarni shevalar ora quyidagicha farqli talaffuz qilishlar anchagina: dala – tala, bola – bala, mushuk – mushuv – mishiqlik, köngil – kangul – kongul va boshqalar. Adabiy nutqqa ana shunday bir necha talaffuz ko'rinishidan biri tanlanadi.³

“O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari” adabiy talaffuzni ham, so'zlashuv nutqi talaffuzini ham hisobga olib tuzilgan.

“O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari”da qamrab olingan hodisalarga suyanib adabiy talaffuz bo'yicha quyidagi tavsiyalarni keltirish mumkin:

1) ko'ngil, o'tin kabi birinchi bo'g'inida u tovushi keladigan leksemalarning keyingi bo'g'inida u emas, i aytiladi;

2) Leksemaning oldingi bo'g'inida o tovushi kelsa, v tovushi bilan boshlanadigan keyingi yopiq bo'g'inida i emas, u talaffuz qilinadi: sovun, tovush, saksovul kabi;

3) Leksemaning oldingi bo'g'inida u tovushi kelsa, keyingi yopiq bo'g'inida i emas, u talaffuz qilinadi: yulduz, yutuq, turmush, tugun kabi;

4) duk-duk, g'ov-g'uv kabi tasvir birliklarining dukur-dukur, g'ovur-g'uvur shaklida r tovushidan oldin u aytiladi;

5) ta'na, la'l, mu'tabar, mo'jiza, e'tiqod, me'yor kabi arabcha leksemalarda ' belgisidan oldingi ovoz tovush cho'ziq aytiladi;

6) ehtiyot, ehtimol, mehmon, istehkom kabi arabcha leksemalarda h tovushidan oldin i emas, e aytiladi;

7) poeziya, teatr kabi o'zlashma leksemalarda ichki bo'g'in boshida e tovushidan oldin y tovushi qo'shib aytiladi: poyema kabi;

8) sahro, baho, jazo, mojaro kabi o'zlashma leksemalarning oxirgi ochiq bo'g'inida cho'ziq o aytiladi;

9) savol, bahor, davo, baho kabi keyingi bo'g'inida o tovushi keladigan o'zlashma leksemalarning oldingi bo'g'inida o emas, a aytiladi;

10) Rus tili orqali olingan so'zlardagi o tovushi uch xil talaffuz qilinadi: a) bir bo'g'inli leksemalarda, ko'p bo'g'inli leksemalarning urg'uli bo'g'inida o aytiladi: gol, domna, kolba kabi; b) ko'p bo'g'inli leksemalarda urg'uli bo'g'indan oldingi bo'g'inda a aytiladi: montaj – mantaj, kolorit – kalorit kabi; d) ko'p bo'g'inli leksemalarda urg'uli bo'g'indan keyingi bo'g'inda i aytiladi: rektor – rektir, stabilizator – stabilizatir kabi ;

11) O'zlashma leksemalarda yonma-yon kelgan ovoz tovushlar quyidagicha talaffuz qilinadi: a) uo , oa , aa , oo tovushlari oraga tovush qo'shmay o'zicha aytiladi: muomala, jamoat, taom, mudofaa, koordinatsiya kabi; b) leksema boshlanishida yoki ichida ia , io , ea , oi tovushlari oralig'iga y tovushi qo'shib aytiladi: diyagramma,

³ Rahmatullayev Sh. “Hozirgi adabiy o'zbek tili” darslik. — Toshkent, 2006.

idiyoma, teyatir, qoyida, doyim, oyid kabi; d) leksema boshlanishida yonma-yon kelgan ae tovushlaridan keyingisi o'rniga y tovushi aytiladi: ayradrom, ayrastat kabi;

12) -a ravishdoshi shaklidagi mustaqil fe'l ol yordamchisi bilan kelganida ikki xil talaffuz qilinadi: a) ao tovushlari saqlab aytiladi: ko'ra oladi, yoza olmaydi kabi; b) ao tovushlari bitta cho'ziq o tovushi sifatida talaffuz qilinadi: ko'roladi, ko'rolmaydi kabi.

13) Quyidagi hollarda ovozli tovush o'rniga shovqin tovush aytiladi:

a) leksema (shakl) oxirida b o'rniga p aytiladi: minglap; kelip; uslap, garderop kabi; Shovqin tovush aytish bunday leksemaga qo'shimcha qo'shilganida ham saqlanadi: kitopxon, kelipman kabi; b) Leksema oxirida d tovushi o'rniga t tovushi aytiladi: umit, vujut, uglerot, sud → sut kabi; Shovqin tovush aytish bunday leksemaga qo'shimcha qo'shilganida ham saqlanadi: maqsatsiz, uglerotli kabi; d) Leksema oxirida g tovushi o'rniga k tovushi aytiladi: bark, tek, pedagog kabi; Shovqin tovush aytish bunday leksemaga qo'shimcha qo'shilganida ham saqlanadi: barkka kabi; e) g' tovushi bilan tugagan leksemaga g tovushi bilan boshlanadigan qo'shimcha qo'shilganida har ikki tovush qq tarzida aytiladi (lekin asliga ko'ra g'g yoziladi): cho'g' + ga = cho'g'ga → cho'qqa kabi; bo'g'ga leksemashakli shunday aytiladi va yoziladi.

Yuqorida adabiy talaffuz bo'yicha ayrim tavsiyalar bayon qilindi. Qoidalashtirish zarur hodisalar nutqda juda ko'p va rang-barang. Bularni sinchiklab o'rganish va mukammal adabiy talaffuz qoidalarini tuzish – nutq madaniyati sohasidagi muhim vazifalardan biri.

Xulosa qilib aytganda, og'zaki nutq madaniyatini shakllantirishda adabiy tilning o'rni juda muhim. U fikrni aniq, ravon va ifodali yetkazishga xizmat qiladi. O'quv jarayonida adabiy tilda so'zlash, matnlar ustida ishlash orqali o'quvchilarning nutqi boyiydi. Shevalardagi fonetik farqlar og'zaki nutqqa ta'sir qilgani bois, adabiy talaffuz – orfoepiya me'yorlariga amal qilish zarur. Bu esa nutq madaniyatini rivojlantirish va yagona til me'yorini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://n.ziyouz.com>
2. Jamolxonov H. "Hozirgi o'zbek adabiy tili". — Toshkent, 2005.
3. Rahmatullayev Sh. "Hozirgi adabiy o'zbek tili" darslik. — Toshkent, 2006.

References:

1. <https://n.ziyouz.com>
2. Jamolxonov H. "Hozirgi o'zbek adabiy tili". — Toshkent, 2005.
3. Rahmatullayev Sh. "Hozirgi adabiy o'zbek tili" darslik. — Toshkent, 2006.